

УДК 351.82:620.9(477)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2023.4.2>

Бобронніков Дмитро Олександрович,

аспірант

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0009-0005-8940-999X

Чикаренко Ірина Аркадіївна,

доктор наук з державного управління, професор,

завідувач кафедри державного управління і місцевого самоврядування

Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»

ORCID ID: 0000-0001-7381-7773

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНО-УПРАВЛІНСЬКЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЕНЕРГЕТИЧНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

REGULATORY, LEGAL, ORGANISATIONAL AND MANAGERIAL SUPPORT FOR THE IMPLEMENTATION OF THE ENERGY POLICY OF UKRAINE

У статті відображено результати дослідження нормативно-правових та організаційно-управлінських засад формування та реалізації сучасної енергетичної політики в Україні. Показано, що особливої актуальності питання енергетичної безпеки, енергоефективності та енергозбереження країни набули в умовах збройної агресії РФ проти України та введення в дію правового режиму воєнного стану, а також у контексті набуття Україною у червні 2022 року статусу повноправного члена Європейського Союзу. Тому проведення такого дослідження дозволило зробити певні висновки та обґрунтувати шляхи удосконалення вітчизняної законодавчої бази у цій сфері, а також буде сприяти забезпеченню ефективного функціонування енергетичної системи країни у повоєнний період, енергетичній безпеці, розвитку відновлюваних джерел енергії та енергоефективності, виконанню міжнародних зобов'язань в сфері енергозабезпечення й енергозбереження.

Показано, що на протязі майже двох десятиріч в Україні розроблялися довгострокові енергетичні стратегії (до 2030 р., до 2035 р.), які з часом втрачали актуальність і чинність, так і не будучи реалізованими у повному обсязі. Вони були нежиттєздатними внаслідок, насамперед, відсутності механізмів та засобів, що стимулюють ініціаторів та розробників енергетичної політики до її успішної реалізації. Запропоновано переглянути останню енергетичну стратегію на предмет її актуалізації з урахуванням сучасних умов та реалій, оскільки кардинальні зміни на світових енергетичних ринках і погіршення стану національної економіки внаслідок війни РФ на території України ускладнюють гарантування енергетичної безпеки України. Сучасна енергетична стратегія має містити амбітне стратегічне бачення і систему стратегічних та операційних цілей і завдань, спрямованих на довгостроковий розвиток енергетичного сектора країни у повоєнний період, з урахуванням вимог щодо майбутнього членства України в ЄС, а також визначати дієві антикризові механізми державної енергетичної політики на всіх етапах її реалізації, що забезпечить досягнення задекларованих стратегічних цілей і отримання очікуваних результатів у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Ключові слова: публічне управління, державна енергетична політика, енергетична безпека, енергоефективність та енергозбереження, правовий режим воєнного стану, повоєнне відновлення, сталий розвиток, енергетична стратегія.

The article reflects the results of a study of the regulatory, legal, organisational and managerial framework for the formation and implementation of modern energy policy in Ukraine. It is shown that the issues of energy security, energy efficiency and energy saving have become particularly relevant in the context of Russia's armed aggression against Ukraine and the introduction of the legal regime of martial law, as well as in the context of Ukraine's accession to the status of a full member of the European Union in June 2022. Therefore, this study allowed to draw certain conclusions and substantiate the ways to improve the national legislative framework in this area, and will also contribute to ensuring the effective functioning of the country's energy system in the post-war period, energy security, development of renewable energy sources and energy efficiency, and fulfilment of international obligations in the field of energy supply and energy saving.

It is shown that for almost two decades, Ukraine has been developing long-term energy strategies (until 2030, until 2035), which eventually lost their relevance and effectiveness, and were never fully implemented. They were unviable due, first of all, to the lack of mechanisms and means to encourage initiators and developers of energy policy to implement it successfully. The author proposes to review the latest energy strategy in order to update it in view of current conditions and realities, since dramatic

changes in the global energy markets and deterioration of the national economy as a result of the Russian war on the territory of Ukraine make it difficult to ensure Ukraine's energy security. The modern energy strategy should contain an ambitious strategic vision and a system of strategic and operational goals and objectives aimed at the long-term development of the country's energy sector in the post-war period, taking into account the requirements for Ukraine's future membership in the EU, and should define effective anti-crisis mechanisms of the state energy policy at all stages of its implementation, which will ensure the achievement of the declared strategic goals and the expected results in the field of energy efficiency and energy saving.

Key words: Public administration, energy policy, energy security, energy efficiency and energy saving, legal regime of martial law, post-war reconstruction, sustainable development, energy strategy.

Актуальність проблеми. Питання забезпечення енергоефективності та енергозбереження в Україні та світі завжди були надзвичайно актуальними. Неодноразово в Україні проголошувався курс на забезпечення енергоефективності та енергозбереження, декларувалися чергові реформи, розроблялися відповідні довгострокові стратегії енергозбереження та енергоефективності, вивчався європейський досвід та кращі практики, зокрема, у сфері відновлювальної енергетики, стимулюючого тарифоутворення тощо, втім все зазначене і досі не дало реальних позитивних результатів – все захлиналось майже на самому початку. Україна й надалі залишається надзвичайно енерговитратною державою, від чого страждає конкурентоздатність вітчизняної продукції, зменшуються можливості забезпечення енергетичної залежності, залишаються неякісними енергетичні послуги, що надаються населенню [10]. Результати діяльності органів публічного управління у сфері забезпечення енергетичної ефективності, формування та реалізації енергозберігаючої та енергоощадливої політики в Україні свідчать скоріше про декларування й популяризацію цієї діяльності, ніж про позитивний рух уперед.

Слід зазначити, що особливої актуальності питання енергетичної безпеки, енергоефективності та енергозбереження країни набули в умовах збройної агресії РФ проти України та введення в дію правового режиму воєнного стану, а також у контексті набуття Україною статусу повноправного члена Європейського Союзу (у червні 2022 року Україна отримала статус країни-кандидата в члени ЄС) [1].

Тому виникає потреба в аналізі нормативно-правових та організаційно-управлінських засад формування та реалізації сучасної енергетичної політики як в Україні, так і в країнах ЄС, що дозволить зробити певні висновки та обґрунтувати шляхи удосконалення вітчизняної законодавчої бази у цій сфері, а також у подальшому (у повоєнний період) буде сприяти забезпеченню ефективного функціонування енергетичної системи країни, енергетичній безпеці, розвитку відновлюваних джерел енергії та енергоефективності,

виконанню міжнародних зобов'язань в сфері енергозабезпечення й енергозбереження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням формування та реалізації виваженої енергетичної політики в Україні та світі, державному управлінню у сфері енергоефективності та енергозбереження, вивченню зарубіжного досвіду та кращих практик забезпечення енергетичної безпеки, впровадженню ефективного енергоменеджменту на різних рівнях управління тощо приділено увагу в публікаціях В. Безуса, М. Більовського, В. Градового, Ю. Дзядикевич, І. Любезної, Ю. Мохової, Н. Орлової, Г. Рябцева та інших науковців та практиків. Разом із тим, незважаючи на значну кількість наукових напрацювань у цій сфері, пошук та обґрунтування нових підходів, інструментів та механізмів щодо розв'язання проблем забезпечення енергоефективності та енергозбереження, зокрема, на регіональному рівні, є важливим і доцільним з огляду на енергонебезпечну ситуацію, що склалася в Україні внаслідок російської агресії та введення правового режиму воєнного стану.

Визначення мети статті. Метою статті є дослідження нормативно-правових та організаційно-управлінських засад формування та реалізації сучасної енергетичної політики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сьогодні, в умовах дії правового режиму воєнного стану [7], питання енергоефективності та енергозбереження, а також забезпечення енергетичної безпеки набули особливого значення.

Унаслідок війни, яку росія розпочала проти України, та необхідності відновлення пошкодженої інфраструктури, перед нашою країною постало завдання перебудови своєї енергетичної системи. Так, взимку 2022–2023 року, унаслідок ракетних атак РФ, Україні взагалі загрожував блекаут, що поставило під тимчасову загрозу споживання енергетичного ресурсу не тільки в регіонах, що були тимчасово окуповані та знаходилися у зоні бойових дій, а й по всій країні. Тому, на наш погляд, формування регіональних систем енергоефективності та енергозбереження (що є предметом наших подальших досліджень) буде відігравати визначальну роль саме у повоєнний

період – країні конче потрібна ревіталізація, відновлення та відбудова пошкоджених об'єктів, насамперед, енергетичних, які, згідно із Законом України № 1882-IX від 16.11.2021 «Про критичну інфраструктуру» (зі змінами, внесеними згідно із Законом № 2684-IX від 18.10.2022) [6], віднесені саме до критичної інфраструктури.

Слід зазначити, що Закон України «Про критичну інфраструктуру» визначає правові та організаційні засади створення й функціонування національної системи захисту критичної інфраструктури і є складовою законодавства у сфері національної безпеки. Зазначеним Законом України визначено об'єкти, які виконують життєво важливі функції та/або послуги, порушення яких призводить до негативних наслідків для національної безпеки України, серед яких окремо виділено енергозабезпечення (ст. 9 [6]), яке є найважливішою складовою господарського комплексу як країни в цілому, так і її окремих територій і громад. Тому створення належного енергобезпечного середовища, зокрема, на рівні області, потребує формування регіональних систем енергоефективності та енергозбереження, що, у свою чергу, вимагає застосування нових нормативно-правових та організаційно-управлінських механізмів та вдосконалення чинної законодавчої бази.

Формування такої регіональної системи енергоефективності та енергозбереження також передбачає розроблення виваженої регіональної стратегії розвитку, яка являє собою складну та ефективну систему управління енергетичним сектором в регіоні, і орієнтується на застосування комплексного підходу та чітко визначені пріоритети діяльності в енергетичній галузі в цілому. У цьому контексті системна й послідовна політика України щодо її сталого розвитку із взаємопов'язаним забезпеченням ефективною та відновлювальною енергетики відповідає не лише завданням та рекомендаціям Європейської комісії щодо набуття Україною членства в ЄС, а й цивілізаційному вибору українців [1].

Як зазначав Високий представник ЄС Жозеп Боррель, енергетика завжди була геополітичним питанням, і це стало ще більш очевидним через збройну агресію РФ проти України. Протягом багатьох років обговорюється необхідність зменшення нашої залежності від імпорту енергоносіїв з Росії, яка використовує їх як політичну зброю [2]. І як раз сьогодні в Україні з'явилися умови для справжніх змін як у сфері забезпечення енергоефективності та енергозбереження, так і у сфері публічного управління галуззю енергетики в цілому.

Формуванню ефективної антикризової енергетичної політики сприяють також політичні події та реформи, що відбувалися в останні роки в Україні (зокрема, децентралізація та реформування місцевого самоврядування, перезавантаження влади, її орієнтація на потреби населення тощо).

Проаналізуємо чинне нормативно-правове забезпечення у сфері енергоефективності та енергозбереження, яке включає в себе прийняття та впровадження законів, підзаконних актів, нормативів, правил і стандартів, які регулюють різні аспекти енергетичної діяльності.

В Україні нормативно-правова база в галузі енергетики включає значну кількість законодавчих актів, зокрема: Конституцію України, закони України «Про енергетичну ефективність», «Про ринок природного газу», «Про ринок електричної енергії», «Про теплопостачання», «Про публічні закупівлі», «Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сферах енергетики та комунальних послуг», «Про енергетичну ефективність будівель», «Про запровадження нових інвестиційних можливостей, гарантування прав та законних інтересів суб'єктів підприємницької діяльності для проведення масштабної енергомодернізації», «Про Фонд енергоефективності», «Про комбіноване виробництво теплової та електричної енергії (когенерацію) та використання скидного енергопотенціалу», «Про комерційний облік теплової енергії та водопостачання», міжнародні договори України, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, та інші нормативно-правові акти.

Суб'єкти владних повноважень, а також суди при застосуванні норм законодавства беруть до уваги правозастосовну практику Енергетичного Співтовариства та Європейського Союзу, зокрема, рішення Суду Європейського Союзу (Європейського Суду, Загального Суду), роз'яснення Європейської Комісії та Секретаріату Енергетичного Співтовариства щодо застосування положень актів законодавства Європейського Союзу.

Для реалізації державної політики у сфері енергоефективності та енергозбереження в Україні існує також ціла низка нормативно-правових актів, які шляхом правового впливу на діяльність з використання енергетичних ресурсів дають змогу формувати структуру державного управління та контролю у сфері їх використання, запровадити систему нормування паливно-енергетичних ресурсів, енергетичного аудиту, державної експертизи з енергозбереження та стандартів з енергозбереження, встановити санкції за порушення законодавства у цій сфері.

Так, одним із ключових законодавчих актів, який регулює діяльність у сфері енергетики в Україні, є Закон України «Про енергетичну ефективність» від 21.10.2021 № 1818-IX (редакція від 27.07.2023) [5], який визначає правові, економічні та організаційні засади відносин, що виникають у сфері забезпечення енергетичної ефективності під час виробництва, транспортування, передачі, розподілу, постачання та споживання енергії.

Цей закон має важливе значення для організації, регулювання та розвитку енергетичної системи країни. Основна мета цього закону полягає в забезпеченні стійкості та сталого розвитку енергетичної галузі, посиленні енергетичної безпеки, збереженні та раціональному використанні первинних енергетичних ресурсів, скороченні викидів парникових газів [5].

У пункті 2 статті 3 Закону «Про енергетичну ефективність» визначено основні заходи державної політики у сфері забезпечення енергетичної ефективності, до яких, зокрема, віднесено [5]:

- під час розроблення нормативно-правових актів, стратегічних документів та прийняття рішень щодо фінансування заходів з розвитку об'єднаної енергетичної системи України надавати перевагу енергоефективним заходам, які зменшують попит на енергію, якщо вони є більш економічно доцільними;

- зміцнювати співробітництво між споживачами, виробниками, постачальниками енергії, виконавцями енергосервісу, органами державної влади та органами місцевого самоврядування з метою досягнення цілей та цільових показників у сфері забезпечення енергетичної ефективності;

- популяризувати й запроваджувати високоефективні технології, системи енергоменеджменту та моніторингу споживання енергії;

- стимулювати споживачів до підвищення енергоефективності, управління попитом та використання відновлюваних джерел енергії;

- сприяти розвитку ефективного централізованого теплопостачання та високоефективної когенерації, доступу до енергосистеми електроенергії від високоефективної когенерації;

- сприяти проведенню систематичних комплексних досліджень у сфері енергоефективності для розробки наукових основ створення новітніх енергоефективних процесів і технологій [5].

Стисло охарактеризуємо ще деякі з основних документів, що складають нормативно-правову базу у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Закон України «Про альтернативні джерела енергії» від 20.02.2003 № 555-IV (редакція від 27.07.2023) [4] визначає правові, економічні, еко-

логічні та організаційні засади використання альтернативних джерел енергії та сприяння розширенню їх використання у паливно-енергетичному комплексі.

У статті 1 цього Закону України зазначено, що до альтернативних джерел енергії відносять «відновлювані джерела енергії, до яких належать енергія сонячна, вітрова, геотермальна, гідротермальна, аеротермальна, енергія хвиль та припливів, гідроенергія, енергія біомаси, газу з органічних відходів, газу каналізаційно-очисних станцій, біогазів, та вторинні енергетичні ресурси, до яких належать доменний та коксівний газ, газ метан дегазації вугільних родовищ, перетворення скидного енергопотенціалу технологічних процесів» [4]. У контексті енергетичної небезпеки, що склалася в Україні внаслідок збройної агресії РФ, запровадження та розвиток альтернативної енергетики є дуже актуальним.

Ще один із ключових нормативних актів у сфері енергоефективності та енергозбереження – це Закон України «Про ринок електричної енергії» від 13.04.2017 № 2019-VIII (редакція від 27.07.2023) [9], який визначає правові, економічні та організаційні засади функціонування ринку електричної енергії, регулює відносини, пов'язані з виробництвом, передачею, розподілом, купівлею-продажем, постачанням електричної енергії для забезпечення надійного та безпечного постачання електричної енергії споживачам з урахуванням інтересів споживачів, розвитку ринкових відносин, мінімізації витрат на постачання електричної енергії та мінімізації негативного впливу на навколишнє природне середовище.

У пункті 1 статті 5 Закону України [9] зазначається, що державна політика в електроенергетиці спрямована, зокрема, на забезпечення надійного, безпечного постачання електричної енергії; створення умов для ефективного функціонування ліквідного ринку електричної енергії та його розвитку; забезпечення умов та застосування заходів для розвитку енергоефективності в електроенергетиці, управління попитом та енергозаміщення; сприяння виробництву електричної енергії з альтернативних джерел енергії та розвитку розподіленої генерації і обладнання для зберігання енергії; захист навколишнього природного середовища; створення умов для залучення інвестицій в електроенергетику, спрощення доступу до інформації та адміністративних процедур; стимулювання застосування інноваційних технологій; захист прав споживачів; інтеграцію ринку електричної енергії на регіональному та загальноєвропейському рівнях [9]. На наш погляд, комплексна

реалізація цих напрямів у повоєнний період забезпечить створення належних умов для ефективного і надійного функціонування ринку електричної енергії з огляду на довгострокові цілі розвитку, а також для розвитку конкуренції та забезпечення належного функціонування регіональних (міжнародних) ринків у рамках Енергетичного Співтовариства, зокрема єдиного ринку Енергетичного Співтовариства (пункт 2 статті 6 [9]).

Також окремо слід виділити Закон України «Про природні монополії»: від 20.04.2000 № 1682-III (редакція від 31.03.2023) [8], який визначає правові, економічні та організаційні засади державного регулювання діяльності суб'єктів природних монополій в Україні. Метою цього Закону є забезпечення ефективності функціонування ринків, що перебувають у стані природної монополії, на основі збалансування інтересів суспільства, суб'єктів природних монополій та споживачів їх товарів.

Відповідно до статті 5 цього Закону України, до сфери діяльності суб'єктів природних монополій віднесено, зокрема, передачу електричної енергії, її розподіл (передачу електричної енергії місцевими (локальними) електромережами), а також транспортування теплової енергії [8].

До суміжних ринків, що регулюються відповідно до цього Закону, зокрема, належать (стаття 6 [8]):

- виробництво електричної енергії в обсягах, що перевищують рівень, який встановлюється умовами та правилами здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії (ліцензійними умовами);

- постачання електричної енергії споживачам.

Що стосується організаційно-управлінського забезпечення реалізації державної політики у сфері енергетики в Україні, то воно складається з різних установ, організацій, відомств, що відповідають за реалізацію енергетичної політики, зокрема:

- Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України (<https://merg.gov.ua/>): відповідає за розробку та виконання енергетичної політики, енергоефективності, використання альтернативних джерел енергії тощо.

- Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики та комунальних послуг (НКРЕКП, <https://www.nerc.gov.ua/>): відповідає за регулювання тарифів та режиму функціонування газової, електроенергетичної та інших галузей.

- Національна енергетична компанія «Укренерго» (<https://ua.energy/>): відповідає за операційне управління та розвиток електроенергетичної системи.

- регіональні енергетичні компанії та підприємства: забезпечують постачання електроенергії, тепла та газу на регіональному рівні.

На протязі останніх 15–20 років вже декілька разів розроблялися довгострокові енергетичні стратегії України на різні періоди (до 2030 року, до 2035 року), які, на жаль, з часом втрачали актуальність, а значить – і чинність, так і не будучи реалізованими у повному обсязі. Так, остання Енергетична стратегія на період до 2035 року «Безпека, Енергоефективність, конкурентоспроможність» [3] була схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 р. № 605-р і втратила чинність на підставі Розпорядження Кабінету Міністрів України № 373-р від 21.04.2023 р.

Як зазначав Г. Рябцев, попередня Енергетична стратегія України на період до 2030 року стала нежиттєздатною внаслідок галузевого підходу, неналежного консультування й відсутності механізмів, що стимулюють ініціаторів політики до її реалізації [10].

Вважаємо, що сьогодні енергетична стратегія має бути переглянута, оскільки кардинальні зміни на світових енергетичних ринках і погіршення стану національної економіки внаслідок війни РФ на території України, ускладнюють гарантування енергетичної безпеки України. Сучасна енергетична стратегія має містити амбітне стратегічне бачення і систему стратегічних та операційних цілей і завдань, спрямованих на довгостроковий розвиток енергетичного сектора країни у повоєнний період, з урахуванням вимог щодо майбутнього членства України в ЄС, а також визначати дієві антикризові механізми державної енергетичної політики на всіх етапах її реалізації, що забезпечить успішність досягнення задекларованих стратегічних цілей і отримання очікуваних результатів у сфері енергоефективності та енергозбереження.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Отже, удосконалення процесів нормативно-правового та організаційно-управлінського забезпечення реалізації енергетичної політики України в умовах дії правового режиму воєнного стану та повоєнного відновлення буде сприяти забезпеченню ефективного функціонування енергетичної системи країни, енергетичній безпеці, розвитку відновлюваних джерел енергії та енергоефективності, виконанню міжнародних зобов'язань в сфері енергозабезпечення й енергозбереження.

Стратегічні та операційні цілі і завдання довгострокового розвитку енергетичного сектору

України мають бути переглянуті з урахуванням складної економічної ситуації в країні, носити антикризовий характер і відповідати вимогам щодо членства України в ЄС.

У перспективі наших подальших досліджень є формування регіональних систем енергоефективності та енергозбереження, що буде відігра-

вати визначальну роль саме у повоєнний період – країні конче потрібна ревіталізація, відновлення та відбудова пошкоджених об'єктів, насамперед, енергетичних, які, згідно із Законом України № 1882-IX від 16.11.2021 р. «Про критичну інфраструктуру» віднесені саме до критичної інфраструктури.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ:

1. Безус В.О. Енергетичний менеджмент як інструмент підвищення ефективності функціонування господарського комплексу міста. *Стратегія сучасного розвитку України: синтез правових, освітніх та економічних механізмів* : колективна монографія / за заг. ред. професора Г.В. Старченка. Чернігів : ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С. 50–66.
2. Енергетична політика – у фокусі зовнішньої політики ЄС. *Представництво Європейського Союзу в Україні*. 23.05.2022 р. URL: <https://is.gd/RMLhcz>
3. Енергетична стратегія на період до 2035 року «Безпека, Енергоефективність, Конкурентоспроможність» : розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18.08.2017 р. № 605-р (втрата чинності 21.04.2023). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/605-2017-%D1%80#Text>
4. Про альтернативні джерела енергії : Закон України від 20.02.2003 р. № 555-IV. Редакція від 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/555-15#Text>
5. Про енергетичну ефективність : Закон України від 21.10.2021 р. № 1818-IX. Редакція від 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1818-20#Text>.
6. Про критичну інфраструктуру : Закон України від 16.11.2021 р. №1882-IX (із змінами, внесеними згідно із Законом від 18.10.2022 р. № 2684-IX). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1882-20#Text>
7. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII. Редакція від 09.07.2023, підстава – 2320-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text>
8. Про природні монополії : Закон України від 20.04.2000 р. № 1682-III. Редакція від 31.03.2023, підстава – 2849-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1682-14#Text>
9. Про ринок електричної енергії : Закон України від 13.04.2017 р. № 2019-VIII. Редакція від 27.07.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2019-19#Text>
10. Рябцев Г.Л. Енергетична стратегія України на період до 2030 року: критичний аналіз та нові підходи до постановки задачі. *Державне управління: удосконалення та розвиток*. 2015. № 6. URL: <http://www.dy.nayka.com.ua/?op=1&z=863>
11. Шевцов В., Бараннік В., Земляний М., Рязова Т. Енергоефективність у регіональному вимірі. *Проблеми та перспективи. Аналітична доповідь* / Регіональний філіал Національного інституту стратегічних досліджень у м. Дніпропетровську. Дніпропетровськ, 2014. С. 3–4, 60–63. URL: <https://niss.gov.ua/sites/default/files/2014-08/energoefekt-b40dc.pdf>